

Csikány Tamás

„Nem kerestek engemet kötéllel, Zászló alá magam csaptam én fel.”

*Önkéntesség és kötelező szolgálat a 19. század első felében
és az 1848–49-es magyar honvédseregben*

A reformkor nagyszerű politikusi többféle programmal, elképzeléssel kívánták megvalósítani az ország kormányzati és társadalmi átalakítását, de nyilvánvalóan egyikükben sem merült fel a fegyveres megoldás, vagyis a háború lehetősége. Józanul gondolkodó politikus számára ez mindenkor valóban csak „ultima ratio” lehetett és lehet. Ráadásul a negyvennyolcas forradalom eseményei – e fogalmat akár idézőjelbe is tehetnénk – Batthyányban, Kossuthban, Széchenyiben és az országgyűlés tagjaiban tovább erősíthették azt a tudatot és érzést, hogy az évtizedes álmok megvalósíthatók békésen, a bécsi udvarral és kormánnyal szinte kézen fogva. Ennek megfelelően az 1848 tavaszán készülő törvénygyűttesben a hivatalba lépő magyar kormány hadügyi feladatait csak adminisztratív oldalról érintették.

Az 1848. évi III. törvénycikk a magyar minisztériumnak a császári-királyi haderő Magyarországon állomásozó részeinek irányításával kapcsolatos feladattairól úgy intézkedett, hogy a király a továbbiakban e kormányszerven keresztül fogja gyakorolni a végrehajtó hatalmát. Az uralkodónak a hadsereg országon kívüli alkalmazásáról, illetve a katonai beosztások ellátásáról szóló döntését a magyar kormány a király személye körüli miniszterének ellenjegyzésével befolyásolhatta. A hivatalba lépő kormánynak át kellett vennie a magyar kancellária és kamara, illetve a helytartótanács feladatait a katonaság ellátása, elhelyezése és az újoncállítás területén. A törvény szellemében tehát a jövőben a fenti területek vonatkozásában a magyar hadügyminiszter intézkedhetett. A hadsereg szervezésével, alkalmazásával kapcsolatos döntések azonban csak a birodalmi Udvari Haditanács helyébe lépő bécsi hadügyminisztériumban születhettek.

A birodalomnak ebben az időszakban összesen 58 gyalogezrede, 21 gránátos zászlóaljja és 37 lovasezrede volt. Ebből 15 gyalogezrednek, 5 gránátos zászlóaljnak és 12 huszárezrednek volt magyarországi hadkiegészítési területe, 65 340 gyalogos és 24 552 lovas rendszerített létszámmal.¹ Ezek közül azonban 1848 elején csupán 24 gyalogzászlóalj és 4 huszárezred állomásozott az országban, a többi a birodalom más tartományaiban váltogatta békehelyőrségeit. A magyarországi haderőhöz számolható még a 18 határőrezred és a sajkás zászlóalj, melyek

¹ Berkó 1957: 206. A gyalogezredek rendszerint három zászlóaljból álltak, zászlóaljként ezer főt számolhatunk.

saját kiegészítő területükön, az ország déli határai mentén állomásoztak. A fentiekén kívül 16, a birodalom más tartományaiból kiegészített gyalogászlóalj, 12 lovasezred és 1 tüzérezred állomásozott a magyar korona országaiban.² Ezen haderővel rendelkezett tehát az 1848 áprilisában hivatalba lépő magyar kormány. A fenti alakulatokat toborzott és katonai szolgálatra kötelezett katonák alkották.

A hadkiegészítés a 19. század első felének Magyarországon szabályozatlan és áttekinthetetlen volt. Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy az örökös tartományokban 1781-től bevezetett összeíró rendszert itt és Erdélyben nem foglalták törvénybe és így nem alkalmazhatták. A korábbi hadszervezési és kiegészítési módokat viszont ekkor már csak részben lehetett alkalmazni, pedig katonára egyre nagyobb számban volt szükség. Újoncállításra az önkéntesek toborzásán kívül – hivatalosan – csupán az általános nemesi felkelésről 1741-ben hozott törvényt alkalmazhatták. A szabályozatlanság lehetőséget teremtett a törvénytelenésekre, az erőszakos katonaaállításra, hiszen az országgyűlésen időről-időre megajánlott újonclétszámot a helyi hatóságoknak minden körülmények között biztosítaniuk kellett. De vajon hogyan folyt az újoncozás, milyen törvények és milyen gyakorlat mentén?

ÚJONCÁLLÍTÁS A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREGBEN

A hétéves háború lezárultával átalakították a császári-királyi hadsereg hadkiegészítési rendszerét.³ Az örökös tartományokban felállított gyalogezredek állandó toborzókerzetet kaptak, 1780-tól pedig megkezdődött a lakosság katonai szolgálatra alkalmas tagjainak összeírása. Ez tette lehetővé, hogy a következő évben bevezethessék az új összeíró és toborzó körzeti rendszert. A rendszer – 17. századi svéd mintát alapul véve és továbbfejlesztve – azon az elven alapult, hogy minden férfi hadkötelezettség alá vonható, ami alól megváltás szerezhető vagy helyettes állítható. Az összeírás alól mentesek voltak a nemesek, a papok, a hivatalnokok és ezek leszármazottjai is, illetve azok, akiknek a munkája feltétlenül szükséges volt a családok és a közösségek számára. Az iparosokat, bányászokat és a családfenntartókat biztosan nem kötelezték katonai szolgálatra. Az összeírtak mindegyikének sem kellett feltétlenül katonának állnia, hisz ezt a haderő akkori nagysága nem igényelte. A szükséges újonclétszám alapján az ezredparancsnokság a helyi hatóságokkal egyetértésben döntötte el, hogy az egyes településekről hány főt kell biztosítani. A kötelezetteket vagy sorshúzással választották ki, vagy „feltűnés nélkül, csendben” vitték el. A hadköteles kor 17 és 40 éves kor közé esett, a szolgálat pedig kezdetben az alkalmazhatóságig tartott, a 19. század első felében

² Urbán 1963: 152. Tüzér és műszaki alakulatokat ekkor Magyarországon még nem állítottak fel és nem egészítettek ki. A három fegyvernem, a gyalogság, a lovasság és a tüzérség csapatain kívül természetesen más alakulatok, szervek és intézmények is működtek az országban, de ezek most témánk szempontjából mellékesek.

³ Wrede 1898: 101.

pedig 14 évre csökkent. A tényleges katonai szolgálat után a katonaviseltek, ha kevesebbet szolgáltak 20 évnél, Landwehr, vagyis honvédő szolgálatra vehették igénybe. A 45. életévet elért férfiak számára minden kötelezettség megszűnt.⁴

Az összeíró rendszer bevezetése után is folyt a szabad toborzás, ami azonban csak külföldiekre terjedhetett ki. A kor előírásai szerint egy század béke létszámának akár 60%-a lehetett toborzott, tehát idegen eredetű. Az államkincstár és a kötelezettek kímélése érdekében békében az alakulatokat csak részben töltötték fel. Egy gyalogszázadban például békében csupán 100 fő szolgált. A hadi létszám elérése érdekében ezt a létszámot háború esetén további 40 fővel egészítették ki, olyanokkal, akik – korábban kapott kiképzés után – tartós szabadságon voltak.

Magyarországon az állandó, békében is meglévő ezredekéről szóló törvényt 1715-ben fogadta el az országgyűlés, ti., hogy „úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani”.⁵ Ugyanekkor erősítette meg az uralkodó az általános nemesi felkelés fenntartását is. A magyar ezredek a birodalmi haderő részét képezték, kiegészítésük szabad toborzással történt az ország területéről. A nemesi felkelést részletesen az 1741. évi LXIII. törvény szabályozta. E törvény meghatározta a kiállítandó katonalétszámot, illetve a felálló alakulatok ellátásának a módját is, ami zsinórmértékül szolgált a következő évtizedek újoncmegajánlásainál is. A nemesség számára az egyik legfontosabb eredmény kétségtelenül a 2.§ volt: „Azon, ez irányban külön kifejezett óvás mellett, hogy akár a fölkelés tartama alatt, akár megszűntével az ezekben [ti. a megajánlott újoncokban – Cs. T.] bármiképpen felmerülő fogyatékok betöltésére és újoncok állítására a karok és rendek semmi szín alatt ne köteleztessenek és soha ne legyenek kötelezhetők.” Vagyis a nemesi felkelés intézménye megmaradt, így a nemesi adómentesség is, de a nemesek és a telekkatonaként szolgáló jobbágyaik nem voltak katonai szolgálatra kötelezhetőek. A nemesi felkeléssel felálló alakulatok a háború után vagy megszűntek, vagy átalakultak állandó ezredeké, viszont ezek folyamatos kiegészítése már csak szabad toborzással történhetett. A nemesi felkelés törvénybe iktatásakor meghatározott létszámot veszteségek esetén nem kellett hatósági toborzással pótolni. A szabad toborzás területi szabályozása 1783-ban történt meg, amikor kijelölték a hadkiegészítési körzeteket.⁶

A magyarországi ezredek feltöltése 1791-ben vált sürgőssé az elkerülhetetlennek látszó francia háború miatt. Az országgyűlés először is törvénybe iktatta, hogy a katonaállításról és az ezzel kapcsolatos költségekről csak az országgyűlés dönthet, majd megajánlott hatezer újoncot.⁷ Egyúttal „a rendes katonafogadás körül sokféle kellemetlenség tapasztaltván” egy bizottság felállítását határozták el a megfelelő törvényjavaslatok kidolgozására, hogy az újoncozás gyakorlata a lakosság számára elfogadható legyen. Ez utóbbi nem történt meg, pedig a következő évben újabb ötezer főt kellett a kitörő háborúba küldeni. A Francia-

⁴ Lamberg 1841: 149.

⁵ Corpus Juris Hungarici. 1715. évi 8. tc.

⁶ Wrede 1898: 103.

⁷ Corpus Juris Hungarici. 1791. évi 66. tc.

ország elleni háború elhúzódása miatt 1796-ban az országgyűlés újabb ötvenezer főt ajánlott meg.

A szükséges létszám biztosítása Magyarországon rendkívüli nehézségekbe ütközött, különösen a gyalogezredekénél. A katonai sorozóbizottságok a helyi hatóságokkal együtt igyekeztek az adott területre kirótt újonclétszámot biztosítani. Az újoncozás alól mentesülők széles köre miatt azonban ez sokszor csak erőszakos, törvénytelen eszközök alkalmazásával sikerülhetett. Mentességet élveztek – mint láttuk – a nemesek, azok hozzátartozói, jobbágysai és cselédei, az állami és a közigazgatási tisztviselők, az értelmiségiek, az iparosok, minden polgár, akinek saját háza vagy üzlete volt, minden földműves, aki saját vagy bérelt, legalább negyed telken gazdálkodott, valamint a nők vagy özvegy férfiak, akiknek ellátásra szoruló gyermekeik voltak.⁸ Vagyis csupán a szolgaként, alkalmi vagy bérmunkából élők jöhettek számításba, akik közül azonban éppen a rendkívül rossz életminőség miatt sokat nem felelhettek meg az egészségügyi és fizikai kritériumoknak. Az újoncnak ugyanis legalább 5 láb 3 hüvelyk, vagyis 165 centiméter magasnak kellett lennie, ép, erős fogazattal – gyalogosoknál különösen a metszőfogak megléte volt fontos a töltény kettéharapásához – kellett rendelkeznie és nem lehetett semmilyen testi fogyatékosága. Ide tartozott a kopaszság, a rövidlátás, a „duzzadt nyak, a szűk mell, a magas vagy domború hát” stb.⁹ A testmagasságból a későbbiek során – főleg háború idején – engedtek, a 24 éves korukat még el nem ért fiatalok alacsonyabbak is lehettek.

Sorozások alkalmával sokszor kerültek szembe egymással a katonai és a polgári bizottságok, hisz a helyi hatóságoknak nehéz volt előteremteni a meghatározott létszámot, a katonai bizottságok viszont semmilyen engedményt sem tehettek.¹⁰ A polgári hatóságnak mindenképpen ki kellett állítani a szükséges létszámot, nyilván a közösség legkisebb sérelmével, ezért sokszor állítottak olyan embereket, akiknek a távozását szívesen vették az ott élők. Így került sor a munkakerülőkre, részegesekre, csavargókra vagy ilyennek gondolt emberekre, de sokszor a börtönök foglyaira is. A katonaillesítés fenti gyakorlata a kiegyezésig nem változott érdemben.

A törvényteleneségek sokszor végződtek perekkel és még többször vezettek a hadseregbe kényszerítették szökéséhez. Ilyen eseteket talált Eötvös Károly is, amikor a betyárvilágot kutatta, illetve betyárperekben kellett részt vennie. Leírása szerint a Sobri-banda egyik tagja, Varga Pista a következőképpen került szembe a hatóságokkal: „Ez 22–23 éves ifjú volt, erős, bátor és zord, mint a vas. Bement a vásárra, hogy jegyesének ajándékot vegyen. Épen katonafogdosás ideje volt, ráfogták, hogy kóbor gyerek, elfogták, megkötötték, besorozták egy gránátos ezredbe. Onnan megszökött és Vasmegyében csikósnak állt be. Később itt is felfedezték, innen is megszökött és Sobrihoz állt”.¹¹ Hasonló módon járt Czifra

⁸ Berkó 1957: 204.

⁹ Berkó 1943: 41.

¹⁰ Berkó 1943: 36.

¹¹ Eötvös 1904: 87.

Miska és Pista, akiket a kassai vásáron fogtak el. „Először könyörögtek, sírtak és kérve-kérték a szabadon bocsátást. Ez nem használt. Azután ellenálltak, daczoskodtak. Ekkor lehúzták őket a deresre.”¹² A testvérek később leütötték a kíséző káplárt és a Dunántúlra szöktek.

A toborzók bevett módszere volt a leitatás és a szerződés aláírása a részeg újoncjelölttel. Ez újabb gondok, fegyvelemsértések melegágya volt, ám ezeket már a katonai törvények érvényesítésével lehetett kezelni. A részeg rekrutákkal sok nehézség adódott, egy ilyen esettel találkozott 1848-ban az önkéntesnek készülő Hetvényi István: „Délután 4–5 óra tájban szerencsésen Győrbe érkeztem. Itt a város szélén, a kálváriadombhoz átellenben lévő katonai kórház előtt egy akácfa árnyékában ült egy verbungos gyalogkatona és mellette feküdt egy részeg újonc. Itt megállottam, s a katonával beszédbe eredtem. Ez elmondta, hogy Győrbe nagyban foly a toborzás. Ő itt arra vár, míg ezen újonc kialussza magát, azután megvizsgáltatja a katonai orvossal.”¹³

A lovasezredek kiegészítése jóval kevesebb gondot okozott Magyarországon. E fegyvernem csapatnemei közül – vértés, dragonyos, dzsidás, svalizsér és huszár – Magyarországról kizárólagosan a huszárokhoz toboroztak. Huszárnak jelentkezőt pedig viszonylag könnyen lehetett találni, a csapatnem nemzeti hagyományai és a magyarok lóhoz való tradicionális kötődése miatt is.

A napóleoni háborúk során a magyar országgyűlés több alkalommal ajánlott meg újoncot, illetve hozott törvényt a nemesi felkelésről. A törvények azonban továbbra sem szabályozták az újoncállítás módját, csupán létszámokat határoztak meg, illetve különböző engedményeket a törvényhatóságok által kiállítandó újonckal kapcsolatban. Minden alkalommal leszögezték ugyanakkor, hogy a megajánlott létszám kiállítása után vissza kell térni a szabad toborzásra, amely egyébként az újoncozás alatt szünetelt. Ezt foglalta írásba az 1809-ben kiadott toborzó szabályzat is, amelyben a katonáskodási időt még mindig élethossziglaniként határozták meg, ez a gyakorlatban nem jelentett 20 évnél hosszabb időt. Az önként jelentkezőknek minimum 6 évet kellett szolgálniuk, melyet ismételni lehetett.¹⁴

A napóleoni háborúk befejezése után a magyar országgyűlés 1830-ban ajánlott meg újra újoncot, összesen 48 000 főt. Ebből 28 000 fő kiállítását 10 éves szolgálati idővel kellett megkezdeni, a további 20 000 embert azonban csak háború esetén kellett besorozni. A katonáállítás mikéntjét továbbra sem szabályozták. Tíz évvel később foglalkozott ismét újoncmegajánlással az országgyűlés, 38 000 fő kiállítását foglalták törvénybe. Ezúttal a törvény előírta, hogy újoncok „mindenhol sorshúzással állíttassanak”. A sorshúzás az eddigieknél igazságosabb kiválasztást tett lehetővé, ugyanakkor azt a lehetőséget is meghagyta, hogy a „rövidebbet húzó” 100–200 forintért mást állítson maga helyett.

A szolgálati idő hosszát különböző birodalmi rendeletek is szabályozták. 1828-ban a kötelezettek számára 14 évet határoztak meg, tíz évvel később

¹² Eötvös 1904: 91.

¹³ Hetvényi 1989: 122–123.

¹⁴ Wrede 1898: 104.

a toborzópénz visszafizetésekor lehetővé vált a 10 éves szolgálat. 1843-ban végleg megtiltották az élethossziglani szolgálatot, a szerződések pedig minden fegyvernemnél 14 évre kötelezték az újoncokat.¹⁵ A magyar országgyűlés ennek ellenére 1840-ben is tízéves szolgálati időt határozott meg.

A gyalogezredek toborzó körzeteiben egy fő- és két-három fióktoborzó parancsnokság működött, rendszerint a körzet nagyobb városaiban. E parancsnokságoknak kellett biztosítaniuk az ezredek számára a folyamatos kiegészítést, a hatósági újoncozás időszakát kivéve, ezért szinte állandóan toboroztak. Különítményeket küldtek ki olyan helyekre, ahol számítani lehetett csoportosulásra: vásárokbá, búcsúkbá stb. Ezekben a helyeken zenével, tánccal és itallal igyekeztek rávenni a fiatalembereket a katonai szolgálatra. Toborzáskor bárki felcsaphatott katonának, olyan is, aki egyébként mentesítve volt a katonai szolgálat alól. Az önként jelentkezőknek 6 évet kellett vállalniuk, amit „kapitulációnak” neveztek. A jelentkezők toborzópénzt kaptak. A huszárezredeknek és a gránátos századoknak nem volt külön toborzó körzete, ezek állományát általában néhány gyalogezred körzetéből toborozták.

HADSEREGSZERVEZÉS 1848–49-BEN

A nagy változásokat hozó, de békésnek mondható 1848. márciusi napok után április végére az országban a helyzet jelentősen megváltozott. A korábban még realitásnak látszó békés átmenet az idő múlásával egyre reménytelenebbé vált. A veszély egyelőre nem Bécsből fenyegetett, hanem a nemzetiségiek lakta területekről. Különösen igaz volt ez a Délvidék vonatkozásában, ahol a szerb lakosság mozgalma felkeléssé szélesedett, valamint Horvátország irányából. Josip Jellačić ezredes, majd tábornok, akit márciusban neveztek ki a horvát báni méltóságba, nem fogadta el a magyar kormány iránti engedelmességet és nyíltan hangoztatta önállósági törekvéseit. Ebben a helyzetben a magyar kormánynak alkalmaznia kellett a császári-királyi hadsereg Magyarországon állomásozó csapatait, amihez – Batthyány kérésére – az uralkodó május 7-én királyi leirattal hozzá is járult. Közben azonban már megszületett a nemzetőrség mozgósításának ötlete is, mely tulajdonképpen „rejtett” hadseregszervezés volt.

A magyarországi állandó katonaság feletti intézkedési jog megszerzésén (III. törvénycikk) kívül a XXII. törvénycikk értelmében megindult a „nemzeti őrsereg” megszervezése is. A francia példák alapján felálló szervezetnek, illetve a kötelező jelleggel itt szolgáló polgároknak elsősorban a „személyes vagyonbátorság, a közcsend és a belbéke” biztosítása volt a feladata. A nemzetőrök soraiba kezdetben csak olyan húsz és ötven év közötti feddhetetlen polgárokat vettek fel, illetve kötelezték belépésre, akinek legalább 200 forint értékű háza vagy „fél telke” volt, esetleg hasonló értékű ingatlannal, illetve évi 100 forint

¹⁵ Wrede 1898: 105.

tiszta jövedelemmel bírt.¹⁶ A nemzetőrök gyalogosan vagy lovasként láthatták el a szolgálatukat, a tisztjeiket századosig bezárólag maguk választhatták, az a felettiüket és a nemzetőrség parancsnokát a nádor nevezte ki. A törvény rendelkezett a kiképzésről, az ellátásról és a nemzetőrök alkalmazásáról is. A nemzetőröket csak rendkívüli esetben lehetett a saját lakóhelyükön kívül alkalmazni.

Gyakorlatilag azonban már e törvény megszületése előtt, a forradalom napjaiban megkezdődött a nemzetőrség szervezése, melynek felállítását a tizenkét pont is követelte. „Az 1848-ik évben Martius 15-én a pozsonyi országgyűlésen kimondott közös teherviselés, jogegyelőség, szabadsajtó, szabadság és testvériség hírére az egész ország népét nagy öröm lepte meg, s mintegy villanyütésre az ország lakossága pezsegni forrongani kezdett. A haza és jogainak védelmére mindenfelé nemzetőrségek alakultak.” – írta az egyik résztvevő, Hetvényi István.¹⁷

Az első nemzetőr alakulat Pozsonyban szerveződött meg önkéntesekből. Előzménye a városi polgárőrség volt, mely a jelentősebb magyarországi városokban már a 18. századtól működött. A nemzetőrök szervezésének mintájául szolgált a bécsi forradalmárok, az aulisták légioja is. Sürgette a szervezést a császári-királyi katonaság kivonása, melyre a birodalom forradalmak és háborúk fenyegette területein, elsősorban Észak-Itáliában volt szükség. A pozsonyi nemzetőrség szervezéséről Ábrányi Kornél, az események résztvevője a következőket írta: „A sokféle katonai posztokat, őrségi állomásokat is pótolni kellett. Megalakult tehát gyorsan az első magyarországi nemzetőrség, amelynek zömét, természetesen, a pozsonyi jurátus és patvarista s más ezeken kívül eső ifjúság alkotta, de beléolvadt a polgári, iparos- és a kereskedői elem is.”¹⁸ A közel ezerfős szervezet vezetőjévé gróf Zichy Ottót választották, aki századokat alakíttatott. A nemzetőröknek nem volt egyenruhájuk, nemzetiszínű kokárda és karszalag különböztette meg őket. Fegyvereket mindenki maga hozott, ezekkel gyakorlatoztak és látták el a szolgálatot.

Máshol is önkéntesek igyekeztek fékezni az indulatokat, melyek többször fenyegettek zsidó közösségeket, esetenként császári intézményeket, császárhűnek tudott vagy vélt személyeket. A sokféle szervezet megjelenése korántsem jelentette azonban a hatékonyság növekedését. Nem véletlenül sürgette az ismert és elismert katona és tudós, Kiss Károly már március 17-én Pestről Kossuthot: „A polgári őrhadi institutionak centralisálva kell lenni, ha hány város annyi féle leend az őrhad, ha egy városban mint p. o. Pesten hatféle polgár őrhad is van, úgy elviszi a manó az egységet, ha valamiben szükség az egység, leginkább ezen institutioban szükség, az ország minden őrhadai egy formába öntessenek, egy parancsnok alatt álljanak.”¹⁹

A nemzetőrség szervezését az Országos Nemzetőrségi Haditanács irányította, amelyet április 20-án, ideiglenes jelleggel hozott létre a miniszterelnök.

¹⁶ 1848dik évi magyar országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek. Pest, 1848. 47–48.

¹⁷ Hetvényi 1989: 121.

¹⁸ Ábrányi 1899: 16.

¹⁹ V. Waldapfel 1950: 114.

A haditanács feladata volt a nemzetőri összeírás, felszerelés, kinevezések és más, a nemzetőrséggel kapcsolatos ügyek vitele. Májusban a haditanács már komoly szervezettel rendelkezett, így gyalogsági, lovassági, tüzérségi, gazdasági, politikai és fegyelmi osztálya is volt. A haditanács Pesten, a miniszterelnökséggel egy épületben működött, s csak szeptemberben költözött fel Budára, a hadügy-minisztérium mellé.

A szerb felkelés kitörése és kiszélesedése, illetve a horvát fenyegetés – a magyarországi császári-királyi haderő mellett – olyan katonai erőt igényelt, mellyel a magyar kormány feltétel nélkül rendelkezhetett. A minisztertanács május 15-én ezért elhatározta, hogy azonnal megkezdi a tízezer fős „rendes nemzetőrsereg” felállítását. A kiadott rendelet felszólított minden „honlakost”, hogy jelentkezzen a kijelölt települések „hadfogadó” helyein. Az önkénteseknek hároméves szolgálatot kellett vállalniuk, fegyvert és ruházatot az államtól kaptak, jelentkezéskor pedig húsz forint foglalo illetve meg őket. A felhívásban pontosan rögzítették állománykategóriánként a havi járandóságot. A felállítandó tíz zászlóalj és a lovasüteg tisztii állásainak betöltésére is várták a jelentkezőket, egyrészt a császári-királyi hadseregből, másrészt „a tisztii fokozatra képes hazafiak” köréből. A felhívással a kormány tehát kizárólag önkéntesek jelentkezését várta és eltekintett a XXII. törvénycikkben a nemzetőrökkel szemben támasztott követelményektől. A toborzási utasítás szerint a jelentkezők életkora 18–40 év között lehetett, további feltétel volt a legalább 162 centiméteres magasság, a büntetlen előélet, az egészséges kinézet és a magyar állampolgárság. Ezzel megkezdődött a köznyelvben és hivatalosan is honvédeknek nevezett zászlóaljak felállítása.

Talán fogalmazhatunk úgy is, hogy a fenti felhívás – legalábbis kezdetben – tömegigényt elégített ki. A forradalmi változások felkorbácsolták a nemzeti érzést és a társadalmi igazságosság iránti lelkesedést, melyet szónoklatokkal, színelőadásokkal, zenés rendezvényekkel, röplapokkal és falragaszokkal igyekeztek fenntartani. Győrben például, ahogy Major István, a későbbi honvédtüzér fogalmazott: „két jeles szónok és népvezér felváltva tartottak lelkesítő beszédeket, kik nemcsak az ifjak könnyen lángra gyúló szívükhez tudtak szólni, de az öregek keblében a már hamvadófélben lévő szikrát is gyújtó beszédjükkel fel tudták ébreszteni”.²⁰ Mindennek köszönhetően a tíz zászlóalj megalakulására kijelölt városokban már az első napoktól tömegesen jelentkeztek az önkéntesek. A kialakuló általános társadalmi helyzet és hangulat szinte megkövetelte, hogy aki teheti, jelentkezzen katonának. A hadi helyzet súlyosbodásával egyre sűrűbben voltak hallhatóak a lelkesítő beszédek, újabb és újabb érveket felsorakoztatva a haza védelme mellett. „Lukács Sándor pedig mint kinevezett kormánybiztos a város főterén ezernyi nép előtt elkeseredett, harcias beszédet tartott, mit azzal kezdett, hogy a haza veszélyben van, s felszólította a népet, hogy minden fegyverforgató ember hagyja el munkáját és üzletét, a földműves ekéjét, fogjon fegyvert, vagy kaszát erős kezébe a haza és a szabadság védelmére. – Hisz tudja a világ,

²⁰ Major 1973: 16.

és tudja minden magyar ember, hogy őseink soha nem kímélték vérüket és életüket akkor, midőn a haza veszélyben volt, – s most ti sem fogtok gyáván hon maradni. – Én remélem, sőt hiszem, hogy a hazának minden hű fia sietni fog azon zászló alá, hol mint hat hónapos önkéntes nemzetőr felvétetik, hogy hazáját és szabadságát megvédje, mivel minden magyar hazájának tartozik. Most itt az idő és alkalom, rója le mindenki tartozását” – emlékezett vissza Major honvédtüzér a kormánybiztos győri beszédére.²¹ A hat hónapos önkéntes szolgálat létét ugyanakkor más forrás eddig nem erősítette meg.

A jelentkezni szándékozókak rendszerint a család sem tartóztatta, sőt azok férfitagjai kifejezetten büszkék voltak a családtag döntésére, az anyák, feleségek és szeretők pedig belenyugodtak a megváltoztathatatlanba. „Anyám könnyezett, könnyeit kettőnkért sírá. Nekem anyám könnye s jövője; hazám könnye s jövője közt kelle választanom. De hasztalan! Hazámat jobban szeretém, s az éppen alakuló Szabolcsi önkéntes Csapat zászlója alá letevém eskümet” – emlékezett vissza Borcsik Sámuel.²²

Egyre furcsábban nézték, ha egy egészséges fiatalember ezekben az időkben polgári ruhában járt az utcán. „Az nem volt ember s nem volt férfi, a ki gyáván féltette rongy életét, a ki került honfiúi kötelességét hűen teljesíteni” – írta le a kecskeméti véleményét egy Károlyi-huszár, Vasváry Ferenc.²³

A már idézett Hetvényi István pápai diákként tért haza Győrbe, hogy jelentkezzen a szerveződő 5. zászlóaljba. „Elmondtam szándékomat, hogy honvédnak beálllok, mely elhatározásom nem talált ellenzésre, sőt János bátyám Pozsonyból azt írta Pál bátyámnak: »Becsülöm a fiú bátorságát!« Édesanyám, mint a jó anyák, sajnált ugyan, de mivel a haza érdeke így kívánta, ő is belenyugodott, csak arra kért, hogy ne menjek vissza Pápára, és onnét ne menjek beállítás végett Pestre, hanem álljak be Győrbe”.²⁴ Ezt követően az anyáknak, feleségeknek nem maradt más dolguk, mint hogy felkészítsék a hadba indulót. Major honvédtüzér emlékei szerint a jelentkezés és a 20 pengőforint fogláló kézhezvétele után „volt is kelete mindennek, a boltok, különösen a gyógyszertárok tele asszonyok és leányokkal, kik siránkozó hangon kérték és vásárolták össze a sok mindenféle ragaszvásznon flastromot és balzsamot, mi fiúk, kedvesük sebét, mit majdan – a csatában – kap, gyorsan begyógyítsa. De hátra volt még a legszükségesebb, a tépés és a fáslik. Ehhez a munkához az esti órákat választották, hogy e szomorú és mégis kedves munkát, mit övéikért végeznek, késő éjben is folytassák.”²⁵ Közben pedig folyt a mulatozás a helységek fellobogózott és virágos utcáin, terein.

A jelentkezés a császári-királyi gyalogezredek illetékes hadfogóinál történt, ahol a kiadott rendelet szerint vizsgálták meg a jelentkezőket. A kezdeti lelkesedés és tömeges jelentkezés lehetővé tette, hogy a toborzó személyzet szigorúan

²¹ Major 1973: 16.

²² Borcsik 2002: 176.

²³ Vasváry 1885: 658.

²⁴ Hetvényi 1989: 123.

²⁵ Major 1973: 17

tartsa magát a szabályokhoz és a szokásokhoz. Különösen figyeltek a jelentkezők életkorára, az újonc nem lehetett 18 évnél fiatalabb. Később ezt már nem vették szigorúan, miként az előírt magasságot sem. Mihálka Endre szabósegéd negyedmagával Szombathelyen jelentkezett a haza védelmére: „Mind négyen a szombathelyi megyeház nagytermébe meg lettünk vizitálva. Hárman tökéletesen beváltunk, t.i. én, Simon Vendel és Csáky Ferenc. Vendel testvére nagy keserősége s bosszúságára nem vált be, mivel nyakán gyermekkori mély sebfordadások voltak, hogy idővel arra ne utaljon, mintha a csatákban kapta volna, s az által segélyt igényelhessen.”²⁶ Később Mihálka a harcok során mégis katonaként találkozott Vendel testvérel.

A lelkesedést táplálta az is, hogy a szerveződő zászlóaljok ruházata teljesen eltért a sorgyalogság ruházatától, és a vezényleti nyelv is magyar lett. Ez utóbbival régi sérelmet orvosoltak a nemzetőrség szervezői. Büszkén énekelték a honvédek:

„Önkéntes hadi nemzetőr a nevem – a nevem,
Ezt a nevet becsülettel viselem – viselem.
Fizetésem nyolc krajcár ezüstpénz – ezüstpénz,
Úrimód megél abból a közvitéz – közvitéz.
Nem kell nékem rechtsumkehrte euch, abmasirn – abmasirn,
Ha ezt hallom, a lelkem is csak úgy sír – csak úgy sír.
Mondá meg magyarul mit akar – mit akar,
Azt meg is érti, meg is teszi a magyar – a magyar!”²⁷

Erdélyben az unió kimondása után kezdődött meg a „rendes nemzetőr” zászlóalj megszervezése, ám itt még sokáig az önkéntes jelzőt használták a honvéd helyett. Jakab Elek, a szabadságharc résztvevője, későbbi történetíró szerint ez fejezte ki legtalálébban a régi és az új katonai szolgálat közötti különbséget: „Nem a törvény parancsa gyűjtötte őket egybe, se nem kényszer: a nemzeti kormány s népszerű férfiak, hazafiasságra hivatkozva, föl hívták az ifjúságot a honvédelmére zászlók alá gyűlni, s az ezereknént sereglett össze; gyalog zászlóaljakat és huszár ezredeket alkottak szívök önkéntes elhatározásánál fogva, szabad akaratból, a harcz tartamáig.”²⁸ Kolozsváron és Marosvásárhelyen két önkéntes zászlóalj alakult, a későbbi 11. és 12. honvédzászlóalj.

A kezdeti sikeres toborzás néhány hét eltelte után azonban egyre nehezebbé vált: jelentkezett az önkéntesség kiszámíthatatlanságának minden gondja. A rendeletben szereplő tízezer ember augusztus közepére sem állt rendelkezésre, még ekkor is hiányzott több száz fő.²⁹ Nehezítette a helyzetet, hogy a nyári betakarítási

²⁶ Mihálka 2002: 26.

²⁷ Major 1973: 19.

²⁸ Jakab 1880: 326.

²⁹ Urbán 1973: 262.

munka ideje járta, melynek befejezését a földből élők és a földművesek mindenképpen meg akarták várni.

A lassan szerveződő zászlóaljok és az egyre kiszélesedő „délvidéki kisháború” ugyanakkor minél gyorsabban újabb csapatokat igényelt. E sürgető szükség eredményezte, hogy a kormányzat a helyi nemzetőrök kötelező „mobilizációját” is elrendelte. Batthyány július 5-én szabályozta ennek módját. A megyékre a hadügyminiszter rótta ki a szükséges létszámot, meghatározva a gyülekezési, illetve a szolgálat ellátási helyet is. A Dunántúli megyék a horvát határt, a Dráva-vonalát felügyelték, a Duna vonalától keletre esők pedig a bácskai és a bánásági táborba vonultak. A miniszterelnök rendelete szerint a nemzetőröket időről-időre váltani kellett, a kimozdított nemzetőrség költségeit az állam állta, a nemzetőrök a tábori szolgálat alatt ugyanolyan juttatásokban részesültek, mint az önkéntesek.³⁰ A haderő létszámának növelése azonban sok nehézségbe ütközött. Sokszor kényszerítették olyat is tábori szolgálatra, aki még nemzetőr se lehetett volna. A személyek kiválasztásánál – ha nem volt elég önkéntes – sorshúzást vagy kényszerített alkalmaztak, ami persze rányomta bélyegét a tábori szolgálatra is. A parancsnokok számára sok gondot okozott a nemzetőrök hozzáállása, de bajos volt a váltások megszervezése is. A parancsnokok sokat bosszankodtak azon, hogy a begyakorolt katonákat akkor engedik haza, amikor már igazán használhatók lennének.

A kötelező mobilizáció körüli nehézségek miatt 1848 augusztusában változtatott a kormányzat, a feszültségek oldására bevezették az önkéntes mobilizációt, melyet a miniszterelnök augusztus 13-án rendelt el. Önkéntesek jelentkezésére persze elsősorban akkor számíthattak, ha eltörlik a törvényben előírt vagyoni feltételeket és az életkor alsó határát is leszállítják. A jelentkezők hosszabb időre – a háború végéig, de legfeljebb három évig – vállaltak szolgálatot. Az új rendszer kidolgozásakor úgy határoztak, hogy az önként jelentkezőket – az eddigi gyakorlattól eltérően – nem indítják egyből a hadszíntérre, hanem előbb táborokba vonják össze őket, ahol megkapják a felszerelésüket és megkezdődhet a kiképzésük is. Batthyány Lajos miniszterelnök augusztus 27-én kijelölte a négy táborát, az önkéntes nemzetőrök gyülekezőhelye Pápa, Vác, Szolnok és Arad lett. Az önkéntesek gyülekeztetése, felszerelése és némi kiképzése után innen kellett az összeállított kötelékeket a harctérre irányítani, ami Arad kivételével meg is valósult. Az augusztus végi intézkedésében Batthyány kinevezte a táborok parancsnokait is. A Dunán túli kerület pápai táborát Kosztolányi Móric, a Dunán inneni kerület váci táborát Ivánka Imre, a Tiszán inneni kerület szolnoki táborát Görgei Artúr, a Tiszán túli kerület aradi táborát pedig Máriássy János vezette, mindannyian őrnagyi rendfokozatban.

A nemzetőrségről szóló törvény lehetőségeit kihasználó hadseregszervezési megoldások nem biztosítottak megnyugtató megoldást egy olyan haderő kialakítására, mely egyaránt megvédhetné az országot a belső és külső fenyegeté-

³⁰ Urbán 1973: 147.

sektől. Ezt átlátva az országgyűlés Kossuth Lajos 1848. július 11-i beszéde után megkezdte az ún. újoncállítási törvényjavaslat vitáját. A hosszas vita eredményeként elfogadott törvényjavaslat szerint a „rendes katonaság” létszámát az új honvédsapatokkal együtt, a határőrezredek nem számítva, 200 000 főre kellett emelni. Ebből 40 000 gyalogos és 4300 lovas azonnali kiállítására az újoncozás előkészítését meg kellett kezdeni. A katonai kötelezettség a papok, határőrök, családfenntartók és alkalmatlanok kivételével minden férfire vonatkozott 19 éves kortól. A szolgálati időt négy évben határozták meg. Először a 19 éveseket kellett sorozni, utána a 20 éveseket és így tovább. A törvényjavaslat megváltást vagy helyettesítést nem engedett, a toborzásokat pedig megszüntette. Az országgyűlés a leendő törvény alkalmazását a háborús állapotok megszűnéséig tartotta szükségesnek.³¹ Ez a törvényjavaslat tehát – Magyarországon először – az általános hadkötelezettség bevezetését tervezte, az uralkodó azonban nem hagyta jóvá.

A magyar haderő létszámának a növelésével szeptemberben ugyanakkor már nem lehetett tovább várni. Jellačić támadásának hírére az immár ügyvezető miniszterelnökként tevékenykedő Batthyány és az országgyűlés is sorra adta ki az intézkedéseket a csapatok feltöltésére és újabbak felállítására. Batthyány szeptember 13-án intézkedett a toborzás folytatásáról, az első tíz zászlóalj kiegészítéséről és újak felállításáról. A következő napokban újabb és újabb intézkedések születtek, szeptember 16-án az országgyűlés elfogadta azt a határozatot, mely szerint a törvényhatóságoknak 127 lakos után két újoncot kell biztosítaniuk. Két nappal később Batthyány rendeletet adott ki, melyben a következőket írta: „Állítsátok ki, akár egyenes besorozás, akár sorshúzás, akár toborzás útján a községre eső honvédek számát”.³²

A pákozdi, majd a schwechati csata leegyszerűsítette mind a politikai, mind a katonai helyzetet. A magyar haderő szervezéséhez többé nem volt szükség semmilyen kerülő útra, nyíltan lehetett sorozni és toborozni. Kialakult a honvédsereg, melynek hadkiegészítése részben önkéntességen, részben a fent ismertetett kötelezettségen alapult.

A honvédseregben szolgáló katonákkal szemben – függetlenül attól, hogy kötelezettként vagy önkéntesként kerültek a soraiba – elvárták, hogy odaadással, akár életük veszélyeztetésével vagy feláldozása árán is teljesítsék kötelességüket. Az országban kialakult általános közhangulat ezt jelentősen támogatta, miként azon lehetőségek is, melyekkel a katonai vezetők élhettek a katonaközösségek összekovácsolása terén. A különböző korok hadseregeinél minden korban fenn kellett tartani a három testőr legendás mondásának, a „mindenki egyért, egy mindenkiért” elvét. E nélkül a siker elképzelhetetlen volt, különösen olyan forradalmi időkben, amikor szinte újonc hadseregről beszélünk. E szellemiség egyenlíthette ki az önkéntes és kötelezett katona közötti különbséget, tehette sikeressé a hadsereget.

³¹ Pap 1866: 388–389.

³² Közli: Urbán 1986: 676.

A KÖZÖSSÉGI SZELLEM KIALAKÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS MÓDSZEREI A HONVÉDSEREGBEN

A hadviselés egyik legfontosabb jellemzője, hogy a kitűzött cél mindenkor optimális erő és eszköz felhasználással érhető el, ami nemcsak mennyiségi, hanem egyben minőségi követelményt is támaszt. Ez azt jelenti, hogy mindig számot kell és kellett vetni azzal, mekkora létszámú és milyen haderőre van szükség a szembenálló fél legyőzésére vagy támadásának visszaverésére. A háborúk történelmének valószínűleg már a legkorábbi szakaszában kiderült az is, hogy a haderőnek nem elég csupán egy alkalmilag összegyűlt csoportnak lennie, hanem feltétlenül szükséges a belső összhang megteremtése is a résztvevők között, olyan munkamegosztás, illetve együttműködés kialakítása, mely révén a győzelem a leggyorsabban és a legkevesebb áldozat árán érhető el. Mindez olyan egymásrautaltságot feltételez, amelynek jelentősége nem hasonlítható az élet semmilyen más területén kialakuló kapcsolathoz, hiszen itt közvetlenül a túlélésről van szó, közvetve pedig akár egy egész nép vagy népcsoport jövőbeni sorsáról. A vezérnek vagy parancsnoknak tehát igen nagy gondot kellett mindig is fordítania arra, hogy katonái olyan közösséget alkossanak, amelynek tagjai „feltétel nélkül” támogatják egymást, hogy lehetőleg mindenki azzal a tudattal mehessen háborúba, csatába, harcba, hogy bajtársaira mindenkor számíthat és válságos helyzetben is kitartanak mellette. Küzdeni tudás egymásért és a közös cél eléréséért: ennél fontosabb jellemzője nem lehet egy katonai közösségnek, hiszen ez a tudat adja a haderő morális felkészültségét, legfontosabb harci erényét. Ezt nevezték a legtöbb európai hadseregben „Espirit de Corps”-nak. Egy 1841-ben kiadott, a császári-királyi gyalogságnak szóló oktatási szabályzat a következőképpen definiálta e fogalmat: „Egyetértés és a közösségi szellem vagy is az igazi katonamentális mely együtt megy kéz a kézben, ahogy Isten teremtette, egy másfajta értéket képez. Az ezred rendjébe, egyetértésébe és hősiességébe vetett állandó bizalom és nemes buzgóság, mely a megszerzett dicsőséget az alkalomszerűségből kiragadja, ezt nevezzük Espirit de Corps-nak.”³³ Carl von Clausewitz, porosz katonai teoretikus a következőképpen fogalmazta meg e közösségi szellem jelentőségét: „Minden hadsereg harci erénye bizonyos meghatározott erkölcsi tényezőként szerepel, melynek befolyása éppúgy megbecsülhető, mint bármely más eszköz, melynek erejét, értékét kiszámítjuk. A harci erénynek a hadsereg egyes részeire nézve ugyanolyan jelentősége van, mint a hadvezér géniuszának az egész hadseregre nézve. A hadvezér csak az egészet vezérelheti, annál a résznél, melyet a hadvezér közvetlenül nem vezérel, a harci szellemnek kell a hadvezért helyettesítenie.”³⁴

A közösségi szellem kialakítására és fenntartására minden korban megvoltak a megfelelő módszerek, eszközök. Ennek erősítése különösen akkor volt fontos, amikor a katonák érzelmileg nem kötődtek a háború ügyéhez, így a zsoldos-

³³ Melczer 1841: 3.

³⁴ Clausewitz 1999: 149.

hadseregeknél vagy a kényszertoborzottak, besorozottak körében volt leginkább szükség olyan, sokszor adminisztratív módszerek alkalmazására, melyek e tudatot kialakíthatták. Ilyen volt például a bíraskodás átadása a közösségnek, mely a 17–18. század hadseregeinél volt elterjedt jelenség: a közösség fegyelmét megsértőket közösen is büntették meg.

A reguláris hadseregek esetében legtöbbször a harcászat is a közösség összetartó erejére épült. Az ókori falanx, a svájciak kora újkori négyszöge, a spanyol terció vagy Nagy Frigyes hadseregének szépen kiigazított sorai mind az egymásrautaltságra alapoztak, ha kellett, a vakfegyelem eszközeivel, a drill alkalmazásával. Ehhez volt szükség az egységes fegyverzetre, felszerelésre, egyenruhára, ami szintén fontos tényezője az egyöntetűségnek. Ugyanezt erősítették azok a jelképek is, melyek hamar kialakultak a hadseregek történetében. A különböző jelvények, majd zászlók a közösségek összetartozásának legfontosabb kellékei lettek, melyek magasan lobogva hirdették a kötelek harci szellemét és erényeit. A zászló mellett alkalmaztak más, hétköznapibb megkülönböztető jelzéseket is, ilyen lehetett egy felirat a zászlón vagy egy kis eltérés a ruházaton, a viseleten, hajzaton, bajuszon, esetleg egyes ezredtulajdonosok vagy az ország, tartomány, város nevének viselése. Szintén a közösségi szellem megeremtésével magyarázható az egyenruha színeinek alakulatonkénti eltérése, amely a 19. század végéig jellemző maradt. E kellékek akkor is megőrizték jelentőségüket, amikor a hadseregek tagjai közvetlenül is érdekeltté váltak a háború sikeres megvívásában. A függetlenségi vagy forradalmi háborúk, szabadságharcok önkéntesei, de a besorozottak is társadalmi helyzetük megőrzéséért vagy javításáért harcoltak, ami meghatározó ösztönző erőnek bizonyulhatott, ám a háború viszontagságait mégis elsősorban a közösség erejére támaszkodva lehetett sikeresen túlélni. Ezért őrizhette meg a zászló a jelentőségét, és emiatt alakulhattak ki újabb és újabb jelképek is. Számtalan példát szolgáltat minderre a francia forradalmi és a napóleoni hadsereg, s így volt ez az 1848-ban életre hívott magyar hadseregben is. A honvédsereg sajátos arcúlatára a hadsereg szervezésével egy időben elkezdett kialakulni: a számtalan gond megoldása során szándékosan vagy véletlenszerűen nem mindig az ismert osztrák példát követték.

Az új honvédzászlóaljok öltözete merőben eltért a császári-királyi csapatokétól, barna atillát, kék, csizmába tűrhető szűk nadrágot és fekete csákót írtak elő számukra. A csákó viselete elsősorban díszelgéskor és harcban volt kötelező, a rendes nemzetőrök, vagy ahogy egyre gyakrabban nevezték őket, a honvédek, hétköznapokon táborig sapkát viseltek, mely „kék posztóból veres szegéssel s rajta a század száma, szinte veres posztóból”³⁵ készült. A sapka lefelé álló borszemernyővel, e felett pedig körbefutó, nemzetiszínű zsinórral rendelkezett. A homlok részt nemzetiszínű rózsával díszítette, amely alól rézgombra gombolódó zsinórhurok indult.³⁶

³⁵ A „Honvéd rendes zászlóaljok öltözet-szabályzata” előírását közli: Barczy–Somogyi 1986: 85.

³⁶ Cs. Kottra 1999: 86.

A császári-királyi hadsereg azon alakulatai, melyek vállalták a magyar kormány szolgálatát a külsőségekben is jelezték állásfoglalásukat. A tisztek nemzeti színű szalagot, övet viseltek, s a csapatzászlóra is kötöttek egy széles szalagot. A zászlókat később le is cserélték a hivatalosan elrendelt fehér, piros-zöld farkasfogakkal szegélyezett, egyik oldalán a magyar koronát, a másik oldalán Szűz Máriát ábrázoló zászlókra. Az új zászló felszentelése – ha volt rá mód – előírás szerint zajlott. A 6. honvédszászlóalj ünnepségére Szalkay Gergely, a zászlóalj későbbi parancsnoka a következőképpen emlékezett vissza: „August. 4-én zászlószentelésünk volt a püspöki egyházban [ti. Veszprémben – Cs. T.] maga az öreg püspök által, nagy tömeg minden rendű polgárság jelenlétében. A zászlóalj a templom előtt állott, jobbra és balra oldalszárnyakat képezve. Végződven az Isteni tisztelet, és felszentelvén a zászlót, kihozatott a templom eleibe; hol a szokásos szegek beverése megtörténvén az öreg püspök megáldotta a zászlóaljat és egy lelkesítő beszédet intézett hozzá; mellynek végeztével Szalkai segédtsízt után elmondattott az eskü a haza, a király és az alkotmány megvédésére. Szabó őrnagy pedig kezébe fogván a zászlót, következő beszéddel adta azt által: Lelkes bajtársaim honvédek! Nézzetek ide e szent jelre, nézzétek a szalagot mellyen arannyal hímezve állanak e szavak »Éljünk, haljunk bár de győzzünk!«. Ez ígét vessétek be kiolthatatlan betűkkel kebleitekbe, és legyen e jelhez hűségtek olly tiszta, olly ragyogó mint az arany betűk!”³⁷

A gyalogzászlóaljok és lovasezredek zászlóit jelképesen egy zászlóanya adományozta, akinek a katonai kötelék egyben esküt is tett arra, hogy a háborúból győzedelmesen visszahozza a zászlóját. A zászlóanya szerepét egy köztisztelőben álló hölgy tölthette be. Az 5. honvéd- és a 15. (2. székely) gyalogezred 1. zászlóaljának zászlóanya például Kossuth Lajos felesége, Meszlényi Terézia volt.³⁸

A zászlót a zászlótartó őrizte és hordta, akinek nem volt szabad kiadnia a kezéből. Ha mégis megtette, akkor hadbírótság elé állították és rendszerint halálra ítélték. Így járt a 9. honvédszászlóalj zászlótartója, akinek a kezéből a tápióbicskei ütközetben a 3. honvédszászlóalj parancsnoka kivette a zászlót és így indult rohamra. Az ütközet győzelemmel végződött ugyan, a zászlótartót két nappal később ennek ellenére kivégezték.³⁹ A zászlóalj számára a legnagyobb szégyennek számított, ha az ellenség kezébe került e jelkép, olyannyira, hogy az alakulat feloszlását és újjászervezését vonta maga után. Így járt az 1. honvédszászlóalj is az 1849. július 2-i komáromi csatában. A zászlóalj e naptól kezdve – bár kapott új zászlót – csak ponyvával fedett üres zászlórúddal vett részt a harcokban.⁴⁰

A magyar honvédseregénél, mint általában a forradalmi haderőknél, kimutatható több, a reguláris hadseregektől eltérő sajátosság, mint például az „alulról jövő” kezdeményezések támogatása, érvényesülése. Ezek közül is a legismertebb és leghatásosabb a vörös tábori sapka kitüntetésként való használata, mely

³⁷ Szalkay 1998: 19.

³⁸ Barczy–Somogyi 1986: 225; Csikány 2008: 166.

³⁹ Hoffmann 1906: 44.

⁴⁰ Csikány 2003: 102.

a katonai közösség helytállásának, hősiességének, a haza iránti elkötelezettségnek a jelképe lett. A szabályzattól eltérő vörös tábori sapkát a 9. honvédszászlóaljnál kezdték viselni. A zászlóalj kitűnő helytállása egy idő után jelképpé tette a „vörössapkát”. Ennek lelkesítő hatását igyekezett kihasználni a hadvezetés, amikor 1849 áprilisában Görgei Artúr tábornok, fővezér javaslatára Mészáros Lázár tábornok, hadügyminiszter egy rendelettel hivatalosan is engedélyezte annak viselését: „A hadsereg ideiglenes parancsnoksága felterjesztésére és a honvédelmi bizottmány beleegyezése következtében, a vörös sapkák viselése a hadseregben, mint egyes testületek ellenség előtti kitűnő vitézsége megjutalmazása hozatik be; a viselhetési jog egy más osztályra kiterjesztése a hadsereg főparancsnokságra ruházta. Ennélfogva a hadseregben mind egyesek, mind testületek, melyek engedelményt előmutatni nem tudnak, a vörös sapkák viselése, mint egy el nem nyert díszjel birtoklása, szigorúan tiltatik.”⁴¹

A hadjáratok tervei a hadvezérek elhatározása, döntése alapján, a táborkari tisztek által kidolgozva a főhadiszálláson születtek, s lehettek bármilyen jók és ötletesek, a megvalósítás, vagyis a terv sikere elsősorban mégis a közkatonákon múltott. Azokon, akiknek minden körülmények között a lehető legjobban kellett ellátni feladatukat, akár az életük árán is, és akkor is, ha sokszor az alapvető feltételek hiányoztak a „szabályszerű” harchoz. Szinte minden nap le kellett győzniük természetes félelmüket. Vajon mit éreztek a katonák a harcok alatt, hogyan igyekeztek túlélni egy olyan helyzetet, ami minden emberi jó érzésnek, ösztönnel ellentmond, amiről Garay Antal, a 49. honvédszászlóalj zászlóartója, majd tisztje a következőképpen nyilatkozott:

„Aki még nem volt ütközetben, nem képzelheti magának az érzést, mely az ember lelkét elfogja a csata előtt. Először is az idő oly lassan múlik, mintha a földhöz volna láncolva, a percek óráknak tetszenek. Az embert ekkor olyan valami fogja el, amelyet leírni nem, hanem csak érezni lehet. Komoly, könnyelmű, elszánt ingerült mind egy percben. Ily alkalomkor, igen kevés beszéd történik, a legénység puskájára, a tiszt kardjára támaszkodik, egyes szavakon kívül semmi más nem hallatszik, az arcok többnyire elszántságot mutatnak, de ritka arc, melynek színe meg ne változnék; a legbátrabb is úgy, mint a gyáváé. Az egyiké félelemből, a másiké ingerültségből. Mint egy villám úgy fut az ember izmain keresztül egy borzadály, mely az ember egész valóját megreszketteti. Nem félelem az, hanem nyugtalan békétlenség. Ez a megindulásnak, felbuzdulásnak állapotja, még pedig olyan, aminőt az életben csak ily esetben lehet tapasztalni. Ez így tart, míg az ágyúgolyók kezdenek a légből röpülni és a csapatok közé ütni. Ekkor a legénység végignézi a fegyverét, a tiszt jobban megmarkolja kardját. A dobos a dobverőt a dobra illeszti míg a parancsnok szava »Vigyázz!« nem hallatszik. Ekkor lángolnak újra az arcok, a szemek villognak s a szív erősen dobog. Egy pillanat és a parancsnok szava: »Gyorsan indulj!«

⁴¹ *Közlöny. Hivatalos lap.* 76. szám. 1849. április 11.

A dob megperdül s mintegy új erőt ad a tagokba, a golyók süvitenek, itt-ott egy jó barát esik el, a vérszomj újra erősebben nő, a gyors menést követi e szó: »Rohanj!« S ezer torok ezt kiáltja: »Előre, előre!« Aki ezt nem próbálta, nem tudja képzelni, hogy mit képes az ember érezni.”⁴²

Ugyanerre egy kortárs orosz katona, aki részt vett a cári hadsereg magyarországi hadjáratában a következőképpen emlékezett: „Nem mondhatnám, hogy az ütközet alatt valami jó kedve volna az embernek. Bátorítjuk magunkat úgy, ahogy, iszunk egy kis szíverősítőt és eskünkre gondolunk, mely kötelez. Hát bízik a katona a jó Istenben is, meg a szerencséjében, egy kis fohászkodást is told hozzá és aztán lassanként visszazáll a szívébe a bátorsága. Még a halál sem tűnik fel többé oly félelmesnek. Hogy a halál távolról nézve félelmes, az bizonyos, de ha szemközt állunk vele úgy megfeledkezünk róla, mintha nem is léteznék.”⁴³

A katona számára azonban nem csak a harc teremtett nehezen elviselhető körülményeket, hanem maga az az életforma, amelyet a háború kényszerített rá. A mindennapok elviselése legalább olyan nehéz volt, mint kiállni az ellenség ágyúi és puskái elé. Vajda János naplójában így írt erről: „Nem is maga a csata tűz az, mely a katonai, illetőleg háborúi élet legnehezebb oldalát képezi. Ellenkezőleg! Tulajdonképpen annak a könnyebb része. Hanem a fáradalmak, az irtóztató testi sanyar, mely utóbb a katonát oly közönyössé teszi, hogy már utóbb kívánja a tüzet, mely vajha fölmentené a már kiállhatatlannak vélt szenvedésektől”.⁴⁴ A katonáskodó költő, aki persze kevésbé mostoha körülmények között élt a szabadságharc előtt, mint a legtöbb „átlag” bajtársa, nehezen viselte a szinte állandó meneteléseket, a sokszor kiszámíthatatlan táborig és élelmezési viszonyokat, a nagy hideget vagy meleget, amivel szemben szinte semmi menedék nem akadt.

Ennek ellenére önkéntesek több tízezres hada igyekezett a zászlók alá, „hogy a csaknem emberfölötti fáradtságokat kiállja.”⁴⁵ A magyar katona, a honvéd számára fontos támasz volt az is a nehézségek és a félelem leküzdésében, hogy a hazáját, a szülőföldjét, a családját védte, valamint mindazt, amit a forradalom hozott számára. Ebből meríthette azt az erőt, mellyel szinte hihetetlen sikereket és győzelmeket ért el 1848-ban és különösen 1849-ben. Európa két hatalmas hadseregének kellett felvonulnia ahhoz, hogy győzedelmeskedni tudjon felette: „hazaszereget s valódi férfias büszkeség, kitűnni társai között” – írta Vajda János.

⁴² Garay 1914: 72–73.

⁴³ Trócsányi é.n.: 157–158.

⁴⁴ Vajda 1998: 63.

⁴⁵ Vajda 1998: 64.

FORRÁSOK

- Ábrányi Kornél 1899: *Képek a múlt és jelenből*. Budapest.
- Borcsik Salamon 2002: Töredék napló 1848-ik év marc(ius) 15-étől 1849-ik év októ(ber) 3-ikáig a forradalmi hadjáratból. In: Bene János – Hermann Róbert – Kedves Gyula – Takács Péter (szerk.): *„De víg élet, s mily gyöngy élet ... a honvédelet”*. Nyíregyháza, 176–200.
- Clausewitz, Carl von 1999: *A háborúról*. (Fordította Báró Hazai Samu.) Reprintkiadás. Veszprém.
- Corpus Juris Hungarici. CD KJK KERSZÖV 1999.
- Eötvös Károly 1904: *Emlékezések*. Budapest.
- Garay Anta 1914: *Párisi és hazai forradalmi emlékeim 1848–1849*. Gyoma.
- Hetvényi István 1989: Emlékirat (Egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből). *Arrabona*. 24–25. 117–133.
- Jakab Elek 1880: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Budapest.
- Major István 1973: *Honvéd élményeim 1848–49-ből*. (S.a.r.: Szöcs Sebestyén.) Budapest.
- Melzer Andor 1841: *Der Unterricht des Gemeinen Infanteristen*. Wien.
- Mihálka Endre 2002: Mihálka Endre naplója. In: Bene János – Hermann Róbert – Kedves Gyula – Takács Péter (szerk.): *„De víg élet, s mily gyöngy élet ... a honvédelet”*. Nyíregyháza, 23–175.
- Szalkay Gergely 1998: *Szenttamástól Világosig. Szalkay Gergely emlékirata 1848–1849-ről és a 6. honvédzászlóalj történetéről*. (Szerk.: Székelyné Körösi Ilona.) Kecskemét.
- Trócsányi Zoltán é.n.: Egy orosz katona elbeszélése az 1849-i magyarországi hadjáratról. In: *Két emlékirat az 1849. évi intervencióról*. (S.a.r. Trócsányi Zoltán.) Budapest.
- Vajda János 1998: *Egy honvéd naplójából*. Budapest.
- V. Waldapfel Eszter 1950: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. I. kötet, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barczy Zoltán – Somogyi Győző 1986: *A szabadságharc hadserege*. Budapest.
- Berkó István 1957: Az 1848–49. évi szabadságharc hadkiegészítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 1–2. 204–225.
- Berkó István 1943: Súrlódások az újoncozásnál az 1792–97. évi francia háború alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. 35–59, 138–158.
- Csikány Tamás 2003: *Csata Komáromnál avagy a szabadságharc harcászata*. Budapest.
- Csikány Tamás 2008: A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban. In: Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: *Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban*. Budapest, 145–238.
- Cs. Kottra Görgyi (szerk.) 1999: *„Fényesebb a láncnál a kard...” Emlékkiállítás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára*. Katalógus. Budapest.

- Hoffmann Arnold 1906: *Az 1848–49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédszászlóalj története*. Kassa.
- Lamberg Ferenc 1841: *Még egy Terra Incognita*. Pozsony.
- Pap Dénes 1866: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. Pest.
- Urbán Aladár 1973: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest.
- Urbán Aladár 1963: A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2. 145–169.
- Urbán Aladár 1986: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest.
- Vasváry Ferenc 1885: A Károlyi huszárok. In: *Hazánk. Történelmi Közlöny*. (Szerkeszti Abafi Lajos.) IV. kötet, Budapest, 657–669.
- Wrede, Alphons von 1901: *Geschichte der K. u. K. Wehrmacht*. I. Band, Wien.